

УДК 502.7(477-924.52):591.9+581.9+57.017.64+001.9

Ф.Д. Гамор

**РЕАЛІЗАЦІЯ КАРПАТСЬКИМ БІОСФЕРНИМ ЗАПОВІДНИКОМ
ФУНКЦІЙ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ,
СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ЛОГІСТИЧНОЇ**

Гамор Ф.Д. Реализация Карпатским биосферным заповедником функций сохранения биоразнообразия, устойчивого развития и логистической // Науч. зап. Гос. природоведч. музея. – Львов, 2004. – 20. – С. 25-32.

Карпатский биосферный заповедник обеспечивает охрану значительной части биологического разнообразия Карпатского региона. Тут охраняются самые большие в Европе участки буковых девственных лесов, 1111 видов высших сосудистых растений, 1344 вида низших растений, 66 видов млекопитающих, 189 видов птиц, 13 видов земноводных, 26 видов рыб и около 15 тыс. беспозвоночных животных. Биосферный заповедник выступает модельным объектом устойчивого развития. В зоне его деятельности расположены 20 населенных пунктов, население которых обеспечивается необходимыми ресурсами. Администрация биосферного заповедника разрабатывает и реализовывает значительное число проектов в области экотуризма и устойчивого развития, а также обеспечивает проведение эколого-образовательной работы.

Hamor, F. Realization of the biodiversity conservation, sustainable development and the logistic functions by the Carpathian Biosphere reserve // Proc. of the State Nat. Hist. Museum. – Lviv, 2004. – 20. – P. 25-32.

The Carpathian Biosphere Reserve provides protection of the considerable part of biodiversity in the Carpathian region. Areas of beech virgin forests, which are the vastest in Europe, 1111 species of higher vascular plants, 1344 species of lower plants, 66 species of mammals, 189 species of birds, 13 species of amphibian, 26 species of fish and almost 15000 species of invertebrates are protected here. The Carpathian Biosphere Reserve serves as a model for sustainable development. Within the bounds of the reserve 20 settlements are located. Local population is supplied with all the necessary natural resources. The administration of the reserve works out and realizes lots of projects in the sphere of eco-tourism and sustainable development.

Концепція біосферних резерватів ЮНЕСКО та Севільська стратегія передбачають, що кожний біосферний резерват має виконувати три взаємопов'язані функції, а саме: функцію збереження генетичних ресурсів, видів, екосистем та ландшафтів, по-друге, вони повинні сприяти сталому соціально-економічному розвитку в регіонах, де вони розміщені, і, по-третє, здійснювати матеріально-технічне забезпечення для підтримки демонстраційних проектів, екологічної освіти та виховання, досліджень та моніторингу в контексті реалізації місцевих, національних та глобальних проблем збереження навколишнього природного середовища та сталого розвитку.

Відповідно до цих документів біосферні резервати служать інструментом міжурядової наукової програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера". Одним із найважливіших їх завдань є досягнення рівноваги між часто конфліктуючими цілями збереження біорізноманіття та господарськими інтересами місцевого населення. При цьому людина розглядається як складова частина біосфери, і тому надзвичайно

важливим є оцінка впливу людської діяльності на стан екологічних систем, забезпечення гармонії між людиною і природою.

Закон України “Про природно-заповідний фонд” та інші нормативно-правові документи, які регламентують діяльність біосферних заповідників, спрямовані на реалізацію саме цих вимог. А досвід роботи Карпатського біосферного заповідника, резолюції Комітету Міністрів Ради Європи у зв'язку з нагородженням його Європейським дипломом (1997, 2002 рр.) та обговорення звіту біосферного заповідника в липні 2003 р. на сесії Міжнародної координаційної Ради з програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” може до деякої міри ілюструвати як досягнення, так і проблеми в реалізації в умовах України статутних рамок для біосферних резерватів ЮНЕСКО. Тому, аналізуючи стан виконання цих вимог, хочемо нагадати, що Карпатський біосферний заповідник створений Указом Президента України на базі природного заповідника, на підставі рішення ЮНЕСКО в 1993 році. Його площа складає 53,6 тис. га, або 2,5 процента території Карпатського регіону. Заповідник є одним з найбільших природно-заповідних об'єктів України, охороняє унікальні природні і антропогенні ландшафти від закарпатських рівнин до високогір'я Українських Карпат. Як засвідчують підсумки його роботи, тут забезпечується збереження найбільших у Європі ділянок букових і ялиново-букових пралісів. А здійснені за ці роки інвентаризація та науковий аналіз показують, що в межах біосферного заповідника знаходяться життєздатні популяції 2717 видів живих організмів, у т.ч. 1111 видів вищих судинних рослин, 1344 видів нижчих рослин, 66 видів ссавців, 189 видів птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 26 видів риб та понад 15 тис. видів безхребетних тварин.

З них 112 видів рослин і 72 види тварин занесені до Червоної книги України, а 28 видів входять до Європейських Червоних списків. Продромус рослинності території біосферного заповідника вміщує 57 формацій та 297 асоціацій, з яких 21 угруповання занесене до Зеленої книги України.

Висновки наукових досліджень показують, що біологічне різноманіття території заповідника, особливо кількісний склад окремих популяцій тварин, у недалекому минулому суттєво залежало від антропогенних чинників, тому на зменшення їх негативної дії спрямована вся система заходів, що реалізуються адміністрацією заповідника. Найважливішими серед них є зменшення фактору постійного турбування звірів та порушення рослинного й ґрунтового покриву, що має місце при проведенні лісогосподарських робіт та під час випасання худоби у лісах та на високогірних луках. Цьому підпорядковані проекти організації його території, робота служби державної охорони. Створена система охорони, вивчення та моніторингу забезпечує контроль за станом популяцій та видів, оцінку впливу природних і антропогенних чинників на їх динаміку.

Організації ефективної охорони, раціонального використання природних ресурсів, з врахуванням цінностей природних екосистем, наявності біологічного різноманіття та потреб місцевого населення, підпорядковано функціональне зонування території біосферного заповідника. 15872 га, або 33,7%, складає заповідна зона, 3015 га, або 4,8%, зона регульованого заповідного режиму, 15933,2 га, або 31,9%, буферна зона і 18809,8 га, або 29,7%, зона антропогенних ландшафтів.

З врахуванням цього ведуться науково-дослідні роботи та моніторинг, забезпечується виконання природоохоронних, протипожежних, лісогосподарських та

рекреаційних робіт. Здійснюються заходи щодо охорони рослинного і тваринного світу, відновлення порушених екосистем тощо. Важливо наголосити, що за роки запровадження заповідного режиму спостерігається помітна стабілізація екологічного балансу в зоні розміщення біосферного заповідника. Це дуже добре видно на прикладі відновлення верхньої межі лісу у Чорногорі, збільшенні чисельності нарцису вузьколистого та інших рідкісних видів рослин у Долині нарцисів, збільшенні чисельності популяцій беркута, глухаря, рисі, карпатського бурого ведмеда тощо. Але разом з цим можна бачити, що запровадження заповідного режиму, припинення антропогенного впливу не завжди веде до збагачення природного різноманіття. Наприклад, припинення випасання худоби на високогірних луках в окремих місцях призводить до зменшення чисельності деяких рідкісних субальпійських видів рослин, які витісняються синантропними видами. А припинення сінокосіння у Долині нарцисів зумовило тенденцію до зменшення чисельності нарцису вузьколистого, власне того виду, заради якого і створювалась ця заповідна ділянка. Спостерігається зменшення чисельності тритонів альпійських у процесі заростання високогірних озер і т.д. Тому адміністрація заповідника розуміє, що лише методами пасивної охорони домогтись збереження біологічного різноманіття не завжди є можливим. Враховуючи ці та інші обставини, менеджмент-планом біосферного заповідника передбачається проведення необхідних природоохоронних заходів, до яких відноситься періодичне сінокосіння, регульований випас худоби, санітарно-оздоровчі заходи у лісах та інші заходи.

У своїй повсякденній роботі адміністрація біосферного заповідника виходить з того, що збереження біологічного різноманіття є надзвичайно важливим елементом стратегії сталого розвитку. Тому робиться все можливе, щоб гармонізувати економічні, природоохоронні, соціальні і культурні проблеми в цьому регіоні. Адже дилема “споживання й обмеження” при використанні природних ресурсів породжує багато конфліктів, по-різному трактується вченими і практиками, неадекватно сприймається місцевим населенням. Досвід нашої роботи показує, що найгостріше ці протиріччя виявляються на природоохоронних територіях. Як засвідчує світова практика, Слоустонські підходи, які базуються на ідеалах дикої природи та традиції радянських заповідників нерідко створюють загрозу для виживання місцевого населення, подекуди залишають поза законом традиційні способи їх життя, можуть сприяти витісненню з обжитих земель людей, які власне сформували і зберегли протягом століть місцеві екосистеми. Очевидним є те, що домогтись успіхів у збереженні біологічного різноманіття без зняття конфліктних ситуацій, без сприяння раціональному використанню природних ресурсів, підтримки традиційного землекористування неможливо. Власне тому чимало робиться, щоб Севільська стратегія для біосферних резерватів ЮНЕСКО, в частині визнання прав місцевого населення на землі і ресурси, від яких залежить спосіб їхнього життя, стала реальністю на його території. По-друге, у межах діючого в Україні законодавства, ми створюємо можливість місцевим жителям використовувати природні ресурси у відповідності з їх традиціями, і, по-третє, прагнемо ширше залучати людей до прийняття рішень, що можуть вплинути на їх життєві інтереси. Цьому підпорядкована робота Науково-технічної та Координаційної рад біосферного заповідника, участь його адміністрації в роботі органів місцевого самоврядування, реалізація багатьох демонстраційних проектів зі сталого розвитку.

Досягнення солідарності людей, органів влади та адміністрації біосферного заповідника у вирішенні, крок за кроком, існуючих проблем лежить в основі багатьох проєктів, що впроваджені за останні роки. Досить показовим у цьому плані є проєкт “Створення передумов для екологічно-зорієнтованого сталого розвитку гірських населених пунктів Рахівського району Закарпатської області”, реалізований спільно з Рахівською районною радою та районною державною адміністрацією. Велике значення для запровадження концепції сталого розвитку у зоні діяльності біосферного заповідника мають прийняті за його ініціативою Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо державної підтримки реалізації Комплексної програми еколого-економічного та соціального розвитку гірської Рахівщини на період 1998-2005 рр.” та спеціальні рішення Верховної Ради України з питань розробки Державної комплексної програми сталого розвитку гірських регіонів України та спорудження еколого-освітнього центру “Центр Європи”.

Карпатський біосферний заповідник, як один з важливих екологічних та науково-методичних осередків, проводить цілеспрямовану роботу для того, щоб термін “сталий розвиток” увійшов до лексики законодавців та урядовців, щоб проблеми розвитку гірських територій пропагувались через засоби масової інформації, щоб їх вирішення запроваджувались у нормативно-правові документи та у навчальні програми навчальних закладів. У цьому контексті чималу роль відіграють наукові форуми, що організовуються адміністрацією біосферного заповідника. Скажімо, міжнародні науково-практичні конференції “Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку” (1998 р.), “Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних стихійних явищ у Карпатському регіоні (повені, селі, зсуви) (1999 р.), “Гори і люди” (у контексті сталого розвитку) (2002 р.) та інші, дали поштовх не тільки новим науковим ідеям, але й послужили важливим каталізатором впровадження стратегії сталого розвитку у практику роботи органів влади. Резолюція, яка схвалена на нашій конференції у 1998 р., зініціювала, до прикладу, прийняття Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (яка, до речі, нещодавно ратифікована Верховною Радою України), а концепція створення спеціальної еколого-економічної зони “Рахів”, як моделі сталого розвитку в гірських регіонах України, яка обґрунтувала необхідність запровадження спеціальних економічних та правових механізмів для відновлення екологічної рівноваги та піднесення добробуту горян, знайшла підтримку в адміністрації Президента України, Закарпатській обласній державній адміністрації та в місцевих органах влади. Додамо також, що завдяки ініціативі адміністрації біосферного заповідника вперше серед регіонів України прийнята і концепція сталого розвитку Закарпаття.

Важливо підкреслити, що в зоні діяльності біосферного заповідника розміщено понад 20 населених пунктів, де проживає близько 100 тис. чоловік.

Тут зосереджено величезні культурні і духовні цінності, зокрема, розміщується центр Закарпатської Гуцульщини, яка характеризується самобутньою культурою і побутом. У гірських поселеннях зберігаються віковічні народні традиції, пам’ятки дерев’яної архітектури, самобутній фольклор та витвори народних умільців. У етнографічному відношенні, до прикладу села Луги, Богдан, Костилівка, місто Рахів, який ще із часів Чехословаччини шанобливо величали “Гуцульським Парижем”, та інші населені пункти є національним культурним спадком українського народу. Тому, адміністрація біосферного заповідника, у межах діючого законодавства,

всіляко підтримує ці традиції, відповідно до функціонального зонування забезпечує життєві потреби цього населення. Так, в зоні антропогенних ландшафтів щорічно випасається близько десяти тисяч голів овець, близько тисячі голів великої рогатої худоби. Дворогосподарства забезпечуються паливними дровами, сінокосами. Люди для своїх потреб заготовляють тут необхідну кількість дикорослих плодів, ягід та грибів, проводять відпочинок тощо.

Одним словом, робиться все можливе, щоб біосферний заповідник став полігоном для примирення людини з природою, щоб оберігаючи природу задовольнялись і потреби місцевого населення.

Особливо важливим напрямком роботи адміністрації заповідника є розвиток екотуризму. Для цього на його території облаштовано 18 екотуристичних маршрутів, 45 місць відпочинку, споруджено музей екології гір, цілий ряд інформаційних центрів. Зараз ведуться роботи із будівництва еколого-освітніх центрів у Долині нарцисів, Центрі Європи, Кевелівському лісництві, рекреаційного пункті на перемичці під Говерлою, створюється мережа пунктів допомоги екотуристам у високогір'ї, зокрема: на озері Бребенескул, на полонині Рогнеска, під Близницями тощо. Для відвідувачів біосферного заповідника видається необхідна рекламна та інформаційна продукція. Зокрема, лише останнім часом випущено буклети "Праліси у Центрі Європи. Путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника", "Пам'ятка екотуристу", "До Соколиного берда", "Чорногірськими пралісами на Говерлу" тощо. В наших перспективних планах є створення екологічних готелів у Чорногірському та Угольському лісництвах, організація екологічних фермерських господарств у Трибушанському (полонина "Лисичий"), Богдан-Петроському (полонина "Рогнеска"), Кевелівському (полонина "Гропа"), Кузій-Свидовецькому (полонина "Урда") лісництвах. Велику перспективу має розвиток форелевого господарства. У цьому зв'язку чимале значення матиме науково-дослідний проект, що реалізується зараз у Трибушанському лісництві Карпатським біосферним заповідником і Львівською академією ветеринарної медицини. Ці господарства мають сприяти збереженню традиційного сільського господарства у горах та приваблювати сюди туристичні потоки, забезпечувати відпочиваючих екологічно чистими продуктами харчування та виробами з овечого молока та вовни.

При цьому хочу підкреслити, що розвиток екотуризму, як загалом використання всіх природних ресурсів біосферного заповідника, проводиться так, щоб непорушеними залишались пралісові екосистеми, місця зростання та проживання рідкісних і зникаючих видів рослин та тварин, забезпечувалось відновлення порушених раніше природних властивостей існуючих ландшафтів.

В адміністрації біосферного заповідника добре розуміють, що вирішення завдань збереження біологічного різноманіття та забезпечення сталого розвитку малоймовірно без активізації еколого-освітньої роботи. Тому логістичній підтримці вирішення цих завдань приділяється підвищена увага. Для цього у заповіднику вже тривалий час успішно функціонує відділ поширення екологічних знань, з 1994 року видається Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал "Зелені Карпати", працює власна відеостудія. Чимала роль у цьому належить еколого-освітньому центру, що працює на базі музею екології гір та історії природокористування Карпат, проведення щорічних екологічних таборів "Ойкос" та пластунських організацій тощо. Велика увага приділяється роботі із засобами масової

інформації. Нами щорічно публікується велика кількість статей у центральних і місцевих газетах та журналах, готуються спеціальні передачі на радіо і телебаченні. Крім того, проводиться чимало цікавих акцій для молоді та юнацтва, працюють гуртки для школярів, організовуються різноманітні конкурси тощо.

Але, підсумовуючи роботу адміністрації заповідника щодо реалізації основних його функцій, хочу зауважити, що у нас існує багато проблем. Всупереч спеціальним рішенням Верховної Ради України із проблем розвитку заповідної справи та Постанові Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо державної підтримки реалізації Комплексної програми еколого-економічного та соціального розвитку гірської Рахівщини на період 1998-2005 рр.”, яка містить окремий розділ “Розвиток Карпатського біосферного заповідника”, фінансове та матеріально-технічне забезпечення його діяльності відбувається надзвичайно погано. Ми отримуємо лише половину від тих мінімальних коштів, які передбачені проектом організації території та охорони його природних комплексів. Тому все те, що зроблено і робиться тут сьогодні – результат лише голого ентузіазму людей, які самовіддано працюють у біосферному заповіднику. Служба охорони та науковці не забезпечені, як це передбачено нормативними актами України, форменим одягом, транспортом, зв'язком, необхідним обладнанням, отримують дуже низьку заробітну плату. До прикладу, середньомісячна зарплата в Рахівському районі, який є одним з найбільш депресивних в Україні, складає 410 грн., а в біосферному заповіднику вона ще нижча, хоча ціни на всі товари та послуги постійно зростають.

Дуже прикро, що державні органи влади України, від яких залежить розвиток заповідної справи, яка до речі оголошена Верховною Радою України пріоритетною в галузі охорони довкілля, ігнорують не тільки рішення Верховної Ради, але й думку міжнародних організацій з цього приводу. Скажімо, у резолюції Комітету Міністрів Ради Європи у зв'язку з нагородженням Карпатського біосферного заповідника у 1997 та 2002 роках Європейським дипломом рекомендувалось уряду України забезпечити Карпатський біосферний заповідник достатньою кількістю засобів для його належного функціонування. Однак ці та інші побажання Ради Європи залишаються невиконаними. Ніхто не збирається виконувати і рекомендації Ради Європи стосовно прийняття спеціального закону про еколого-економічну зону “Рахів”, про створення тут економічних та правових механізмів для сталого розвитку. Чиниться опір з боку окремих державних органів, в першу чергу – органів лісового господарства, щодо виконання законів України та рекомендацій МАБ ЮНЕСКО і Ради Європи щодо розширення території Карпатського біосферного заповідника та інших об'єктів природно-заповідного фонду України. На ділянках, що проектуються під розширення біосферного заповідника, розгортаються активні лісозаготівельні роботи, для їх передачі у категоричній формі не погоджуються проектні документи тощо. Це, в перше чергу, стосується Ясінянського державного лісомисливського підприємства, на території якого, як до речі в цілому у верхів'ях басейну Тиси, в результаті надмірних вирубок лісу складається вкрай несприятлива екологічна ситуація, яка стає однією з причин катастрофічних стихійних явищ, які останніми роками тут почастишали. Хотілося би, щоб Міністерство охорони навколишнього природного середовища України виявляло у цих питаннях більшу наполегливість. Потребує активізації робота щодо створення українсько-румунського біосферного резервату у Мармароських горах, бо на відміну від румунських колег, які уже давно

підготували необхідні документи, видали на румунській і українській мовах відповідну монографію, у нас не до кінця опрацьовано навіть концептуальні підходи щодо цього проекту. Його значення чомусь у деякого також недооцінюється. Хоча, на нашу думку, реалізація проекту створення українсько-румунського біосферного резервату в Мармароських горах могла б відкрити нові можливості для прикордонного співробітництва, координації зусиль двох країн для збереження унікального гірського біорізноманіття, підвищення життєвого рівня місцевого населення. При цьому необхідно мати на увазі, що на прикордонних територіях в даному регіоні проживає сорок тисяч румунів, а на протилежній румунській стороні – близько 60 тисяч українців, між якими протягом багатьох десятиріч відсутні необхідні культурні та економічні контакти. Тут немає облаштованих переходів, відсутня прикордонна інфраструктура. Створення українсько-румунського біосферного резервату, навіть за умов запровадження візового режиму, могло би позитивно вплинути на розв'язання і цих проблем.

Для підвищення ролі природоохоронних територій в реалізації Карпатської конвенції необхідно забезпечити в першу чергу прийняття змін до чинного законодавства та спеціальних рішень Верховної Ради України із проблем розвитку заповідної справи.

На закінчення ще одне болюче питання. Обмежене фінансування та недостатнє розуміння ролі біосферного заповідника веде до його фактичної ізоляції від міжнародного наукового та природоохоронного життя. Адже його працівники практично не мають можливості брати участі у зустрічах та конференціях, що проводяться в рамках програми МАБ ЮНЕСКО. За десять років перебування у складі мережі біосферних резерватів ми жодного разу не змогли побувати на таких конференціях. Ми звертаємось до координаційної ради МАБ ЮНЕСКО з пропозицією підготувати спеціальні проекти фінансової підтримки, які би дали можливість працівникам біосферних заповідників України та інших країн з кризовою економікою брати участь в міжнародних конференціях, заходах щодо обміну інформацією та спеціалістами в межах міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Ми переконані, що це у значній мірі сприяло б поліпшенню їх роботи.

Ми звертаємось також до Мінприроди України, міжнародних фінансових організацій з проханням надати Карпатському біосферному заповіднику необхідну допомогу для здійснення проектів щодо його розширення, створення українсько-румунського біосферного резервату у Мармароських горах, зміцнення його матеріально-технічної бази та створення інфраструктури для розвитку екотуризму, еколого-освітньої роботи та для стимулювання екологічно безпечних видів діяльності, особливо в сільському та лісовому господарстві. Для нас першочергове значення має завершення будівництва еколого-освітніх центрів на базі музею екології гір у Рахові, у Центрі Європи, Долині нарцисів, спорудження високогірної біосферної станції у Чорногорі, реконструкція будівлі контори Чорногірського та Угольського лісництва під екологічні готелі, забезпечення служби охорони форменим одягом, службовою зброєю, транспортом та засобами зв'язку, придбання, хоча би для мінімальних потреб, наукового обладнання та комп'ютерної техніки. З цих питань ми неодноразово звертались до державного фонду охорони навколишнього природного середовища України, надавали відповідні бюджетні запити. Але все це

безрезультатно. А мова йде про суму одноразової допомоги у розмірі близько 2 – 2,5 мільйонів гривень.

Без сумніву, за необхідної підтримки Уряду України та міжнародних організацій роль Карпатського біосферного заповідника у збереженні біорізноманіття, забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку та еколого-освітній діяльності буде тільки зростати, а це піде на користь справі охорони природного і культурного спадку не лише України.

Карпатський біосферний заповідник, Рахів